

PŘÍSPĚVEK ALEXANDRA STICHA A VLADIMÍRA ŠMILAUERA K VÝZKUMU ČESKÉ VOJENSKÉ TERMINOLOGIE

JOSEF ERNST

ABSTRACT

The contribution of Alexandr Stich and Vladimír Šmilauer to the research of Czech military terminology

Alexandr Stich as well as Vladimír Šmilauer dealt with Czech military terminology, although this was not their main area of research. Both of them linguistically analyzed the work of others, namely Stich of Friedberg-Mírohorský and Šmilauer of Emil Smetánka. Stich was fascinated by Friedberg-Mírohorský's effort because he also saw it as a political manifesto that would raise the Czech language to a higher level, and thus to the same level as the German language. For Šmilauer, who was a student of Smetánka, his work was of great importance because of its originality and systematic nature. Both Stich and Šmilauer made a thorough analysis of original sources, be it the illustrative atlas by Friedberg-Mírohorský or the set of small arms terminology, which was based on Smetánka's work in the terminology commission after World War I.

Keywords: military terminology; terminology work; method; terminology commission; military terms

1. Úvod

Vojenská terminologie nepředstavovala ani pro Vladimíra Šmilauera, ani pro Alexandra Sticha hlavní předmět bádání, oba však svou vědeckou prací neopominutelně přispěli k rozvoji a poznání tohoto úseku slovní zásoby novodobé češtiny. Alexandr Stich se zaměřil na situaci ve druhé polovině 19. století a zpětně sledoval úsilí podmaršálka Emanuela Salomona z Friedbergů o vybudování české vojenské terminologie. Vladimír Šmilauer v období mezi světovými válkami navázal na aktivity profesora Emila Smetánky a terminologické komise při československém Ministerstvu národní obrany a systematicky analyzoval tehdy zaváděnou soustavu vojenských termínů.

2. Alexandr Stich

S profesorem Alexandrem Stichem jsem se krátce setkal jen jednou někdy před sympoziem, které jsem organizoval v roce 2002 pod názvem „250 let výuky českého jazyka

v rakouské armádě“. Bohužel se A. Stich ze zdravotních důvodů tohoto sympozia již nemohl zúčastnit. Teprve když jsem se ve své disertační práci zabýval vývojem české vojenské terminologie, dostal jsem se k jeho výkladům o této problematice (Stich 2000).

A. Stich ve svém článku poukazuje na to, že literární, vědecká, lingvistická a jazykově-didaktická činnost důstojníků českého původu působících během 19. století v rakouské armádě je zatím málo prozkoumána. Pokud jde o českou vojenskou terminologii, zabývali se jí podle Stichových zjištění zejména učitelé na vojenské akademii ve Vídeňském Novém Městě (Wiener Neustadt), kteří ale už téměř nejsou známí (srov. též Oberpfalzer 1919, 179). Určitou výjimkou snad je Ferdinand Čenský, jenž svým *Vojenským slovníkem německo-českým* (1871) mj. inspiroval Slovincce Andreje Komela ze Sočebranu.¹

Důstojníci českého původu chtěli, aby prostí čeští vojáci rozuměli vojenské službě ve všech situacích. Protože si tito důstojníci byli vědomi potíží, s nimiž se vojáci museli potýkat, přeložili do češtiny řadu předpisů týkajících se především výcviku a cvičení, ale také zacházení se zbraněmi apod. Velký podíl na tom měli tehdejší učitelé na vojenské akademii, k nejpilnějším patřili Tomáš Burian, Ferdinand Čenský a Mořic Fialka. Výraznou výjimkou byl však Mathias (pseudonym Matěj Milota Zdirad) Polák, původně vlastenecký učitel češtiny a později učitel válečné historie a cizích jazyků, který díky svým literárním pracím, především lyrickému dílu s titulem *Vznešenost přírody*, platí za zakladatele českého romantismu. Polák se ale postupem času od vlasteneckého postoje stále více vzdaloval a s žáky, kteří přišli z Čech, odmítal mluvit česky. Někdy jim dokonce zakazoval, aby mezi sebou v češtině komunikovali.²

Podle Sticha mělo překládání primárně komunikační funkci, šlo o úpravu (ustanovení) jazykové komunikace mezi mužstvem jiné než německé národnosti a důstojníky. Vypracovávání dvojjazyčných seznamů slov nebo slovníků, jak tomu v 19. století často bývalo, přitom lze označit nanejvýš za terminologickou práci v širším slova smyslu. Terminologická práce v užším slova smyslu by zahrnovala nejen nalezení odpovídajícího termínu v cílovém jazyce, ale také naplnění tohoto termínu obsahem, tedy poskytnutí definice nebo vysvětlení.³

Stich ve zmíněném článku pojednává o českém důstojníkovi a absolventovi vojenské akademie ve Vídeňském Novém Městě Emanuelu Salomonovi svobodném pánu z Friedbergů, který později své šlechtické jméno *Friedberg* přeložil do češtiny a užíval obě jména společně – *Friedberg-Mírohorský* (1829–1908).

Friedberg-Mírohorský získal velké zásluhy tím, že se podílel na dvou slovnících – *Riegrově a Ottově slovníku naučném* – a zpracoval v nich většinu vojenských termínů. Dělo se tak v době, kdy byl nasazen jako plukovník a velitel pluku v Essegu/Osijeku ve Slavonii. Stich v tvorbě daných lexikonů (týkajících se nejen vojenského jazyka a terminologie) spatřuje realizaci tzv. národně-reprezentativní funkce českého jazyka, který byl v té době (vedle de facto státního jazyka němčiny) považován za tzv. jazyk sekundární; měl být tedy povýšen na stejnou úroveň.

¹ Komel ze Sočebranu sloužil několik let jako důstojník u korutanského pěšího pluku č. 7 v Klagenfurtu, ve kterém bylo nejen mnoho Čechů, ale také velký počet Slovinců; proto s povolením nadřízených začal vojáky vyučovat. Komel je považován za zakladatele slovinské vojenské terminologie a v této oblasti napsal kolem dvaceti knih. Po 36 letech služby v armádě odešel jako major ad honoris do výslužby a za své zásluhy byl povýšen do šlechtického stavu.

² A. Stich se intenzivně zabýval Polákovou literární tvorbou, zejména jeho dílem *Cesta do Itálie*.

³ K terminologii v češtině srov. mj. Tejnor 1968; Poštolková, Roudný a Tejnor 1983.

Friedberg-Mírohorský v tomto období také začal psát svůj vícejazyčný vojenský slovník (*Česko-francouzsko-německý vojenský slovník*). Ten bohužel zůstal pouze v rukopise. Zajímavý je i fakt, že takový slovník vydal v roce 1871 výše zmíněný Ferdinand Čenský a věnoval ho mj. Friedbergovi-Mírohorskému, se kterým si dopisoval:

Druhý z Vás, Pánové! jeden z nejtalentovanějších vychovancův onoho [majora Tomáše Buriana], první počal lidu českému svou terminologií vědy vojenské v „Naučném Slovníku“ a svými pojednáními k „Názornému atlasu“ soustavně odhalovati. Obě dvě díla bez Vašeho účastenství byla by necelá. (Čenský 1871, VII)

Podle Sticha k nejlepším spisům Friedberga-Mírohorského v oblasti vojenské terminologie patří jeden z pěti dílů tzv. *Názorného atlasu*, postupně vycházejícího doplňku k *Riegrovu slovníku naučnému* (vlastní vícesvazkový slovník obsahoval pouze text, žádné ilustrace ani tabulky). Třetí část atlasu s titulem *Válečnictví polné a vojenství*⁴ vyšla v roce 1868. Friedberg-Mírohorský byl v té době podplukovník a náčelník generálního štábu na Generálním velitelství v dalmatském městě Zara/Zadar. Tuto část vypracoval společně s Miroslavem Tyršem, který napsal kapitolu *Tělocvik ve vojště*, a Karlem Františkem Procházkou, odpovědným za rubriku *Pušky, střelné zbraně a munice*. Friedbergův příspěvek zahrnuje kapitoly *Zbrojnictví a polní válčení*, *Strategie, taktika a tábornictví*, *Hrazení*, *Dobývání a hájení pevných míst* a rovněž *Mostařství*.

Friedberg se zabýval terminologií i v jiných jazycích a z jiných oblastí, např. v rumunštině při svém oficiálním pobytu na Valašsku jako vojenský zeměměřič. Pro vynikající ovládnutí několika jazyků byl též označován jako „Mezzofanti“⁵ rakouské armády.

A. Stich také konstatoval, že nejvýznamnějším přínosem Friedberga-Mírohorského je jazyková dokonalost české vojenské terminologie. Friedbergův příspěvek v *Názorném atlasu* spolu s dalšími příspěvky ovšem není představením uceleného a kodifikovaného vojenského jazyka, ale zůstal vlastně pouze jeho projektem.

Ve své práci Friedberg-Mírohorský vycházel na jedné straně ze staré vojenské terminologie, na druhé straně však i z terminologie služebních řádů. Jeho hlavní metodou, jak ukazoval Stich, byly kalky, např. *transportovna*, *opatřovací zásobárna* nebo *vyšší vychovací ústav*. Friedberg-Mírohorský také používal francouzskou vojenskou terminologii, protože mluvil kromě několika slovanských jazyků i maďarsky, anglicky, rumunsky a plyně francouzsky.

Stich ve svém článku zmiňuje rovněž Vladimíra Šmilauera, jehož práce o vojenské terminologii s dílem Friedberga-Mírohorského zřejmě porovnával; toto srovnání však bohužel nepředložil. Jen v náznu říká, že „ne všechno z činností Mírohorského bylo po roce 1918 zapomenuto a ztraceno“ (Stich 2000, 105).

3. Vladimír Šmilauer

Obdobně jako Alexandr Stich, který hodnotil práci Emanuela Salomona z Friedbergů-Mírohorského na vojenské terminologii v 19. století, analyzoval Vladimír Šmilauer práci

⁴ Ostatní části: 1. Výtvarné umění, 2. Národopis a historie, 4. Průmysl, 5. Matematika a přírodní vědy.

⁵ Giesepe Gasparo Mezzofanti (1774–1849) byl italský kardinál a slavný polyglot.

profesora Emila Smetánky (1875–1949) a celé terminologické komise, která byla po roce 1918 zřízena speciálně pro tento účel na československém MNO – Ministerstvu národní obrany (Oberpfalzer 1919, 179; Šmilauer 1936, 25, 1938, 152).

Profesor Smetánka je znám především jako badatel zaměřený na staročeskou literaturu a jako redaktor a vydavatel *Staročeského slovníku* (po smrti Jana Gebauera). Připomeňme ovšem, že se po vzniku Československa zasloužil o vytvoření nejen české vojenské terminologie, ale také terminologie poštovní a lékařské. Během první světové války působil jako zásobovací důstojník v Dalmácii; znal obecnou vojenskou terminologii a do jisté míry i vojenské názvosloví ve specifických oblastech armády.

Nevíme, jak a kým byl V. Šmilauer motivován k tomu, aby se vojenskou terminologií zabýval, protože hlavními oblastmi jeho výzkumů byla bohemistická lingvistika, zejména slovo tvorba a syntax, a česká toponomastika. Myslím, že rozhodující byly dva důvody:

1. Šmilauer byl žákem profesora Smetánky, který se vojenskou terminologií zabýval po mnoho let;
2. Šmilauer byl (stejně jako Smetánka) vojákem v první světové válce.

V. Šmilauer psal o Smetánkově terminologické práci v oblasti vojenství zejména v rozsáhlé studii *Vojenské názvosloví ručních střelných zbraní a kulometů*, uveřejněné v časopise *Naše řeč* (Šmilauer 1936).⁶ V článku upozorňuje, že Smetánka byl členem terminologické komise na Ministerstvu národní obrany více než devět let. Zdanlivě dlouhá doba byla způsobena složitostí vojenské terminologie s jejími nesčetnými doménami. Výzva byla tak velká proto, že nová armáda stěžela disponovala vlastní použitelnou terminologií a že z psychologických důvodů nebyla rakouská terminologie žádoucí a nemohla být zachována. K tomu se přidaly další faktory:

1. Ministerstvo nechťelo ponechat tvorbu nové vojenské terminologie na soukromé iniciativě, protože se domnívalo, že by tím utrpěl jednotný výcvik;
2. čeští vojáci, kteří byli organizováni v legiích v Rusku, ve Francii a v Itálii, si z těchto zemí přivezli cizojazyčné vojenské termíny, jež bylo nutné přizpůsobit;
3. k vojenským termínům musela být vytvořena česká „služební řeč“ (Oberpfalzer 1919, 179).

Jednání terminologické komise se zúčastnili jak vojenští, tak civilní odborníci, zástupci průmyslu, firem a úřadů i jazykoví odborníci z univerzity.

Nemalý problém, jak poznamenal Šmilauer, spočíval v tom, že dříve se v této oblasti dělalo málo. Jedním z mála užitečných podkladů byla Tyršova sokolská terminologie, která byla uplatněna pro výcvik a pro povely. Ze starší vojenské literatury se daly použít některé termíny Ferdinanda Čenského, jenž jako učitel českého jazyka na vojenské akademii ve Vídeňském Novém Městě napsal už zmíněný *Německo-český vojenský slovník*. Z československých legií v zahraničí bylo převzato jen minimum termínů založených na ruském vojenském jazyce, např. *rota* nebo *sumka* (Šmilauer 1938, 152).

Šmilauer (1938) dále uvádí, že si komise pro splnění přijatého úkolu, tedy vytvoření uceleného a promyšleného systému pojmenování, jenž se bude vyznačovat stručností, jednoduchostí, popisností a věcnou i jazykovou správností, stanovila několik hlavních zásad:

⁶ K rozvoji české vojenské terminologie srov. dále Sedlák 1928, 1932, 1937; Šmilauer 1937.

1. To, co dosud bylo a co se vžilo, bylo ponecháno, i když se tím snad porušovala přísná systematickosti terminologie. Jen z vážných příčin byla starší vžitá terminologie měněna. To se stalo sokolským povelům „*Pochodem pochod!*“, „*Poklusem poklus!*“, „*V pravo čelem!*“ atp. Silné přízvukování a emfatické dloužení poslední slabiky: po-chód, po-klús, če-lém vedlo k nesnesitelnému komolení slov. Byly proto zavedeny povely „*Pochodem v chod!*“, „*Poklusem v klus!*“, „*Napravo v bok!*“ atp.
2. Mezi věcí a slovem byla udržována těsná souvislost. Komise zvláště dbala toho, aby nové termíny nebyly pouhým překladem dosavadní terminologie německé (jak se jinak často dalo i děje). Každý nový termín vycházel z dokonalého poznání příslušné věci. Proto se porady konaly nejen v zasedacích síních, ale i v skladech, dílnách a továrnách, kde odborníci ukazovali, objasňovali účel a funkci jednotlivých předmětů i jejich součástí. Filologové se museli vžít i do věcné stránky; tím se velmi napomáhalo dorozumění s odborníky.
3. Vojenská terminologie je celkem puristická, ne však nijak extrémně. [...] odmítají se slova přejatá z němčiny, připouštějí se však – třeba v míře dost omezené a různě podle oborů – slova mezinárodní. V moderních odvětvích technických (např. v letectví) ovšem nijaké vlastní mezinárodní terminologie není [...].
4. Nové termíny tvoří se soustavně [...]. Dbalo se vždy na to, aby se tvoření dalo v duchu dnešního jazyka a aby se nemístně nearchaizovalo.

Rozumí se, že se dílo tak obrovské a konané v rychlém tempu neprovedlo bez některých omylů [...]. Tak bylo označení „*dienstführender Feldwebel*“ nejprve překládáno slovy „službu vedoucí“ nebo „službyvedoucí“. Po námitkách jazykových se to zkoušelo s ruským „starší“, ale to nevyhovovalo zase v praxi, protože nebylo dost jasné. Konečně byl ustálen název „výkonný rotmistr“. (Šmilauer 1938, 152–153)

Dodejme, že později byl zvolen termín *výkonný praporčík*. Tato vojenská funkce existovala až do roku 2018, poté ji převzali občanští zaměstnanci.

Celkově byla nová vojenská terminologie přijata velmi rychle, někdy i přes skepsi a pochybnosti, a to též v případech, kde nedůvěra byla velmi vysoká, např. při označení leteckých jednotek *letka* nebo *perut* (Šmilauer 1938, 153). Byly ovšem použity i nenáležité výrazy, např. jako ekvivalent pro *Stallmeister* bylo zavedeno „málo pěkné“ (Oberpfalzer 1919, 180) slovo *koňák*, tento výraz byl ale brzy nahrazen termínem *podkoní* (Šmilauer 1938, 154).

Potíže ve vojenství po osamostatnění státu spočívaly i v tom, že velká část československé armády byla převzata z bývalé armády rakousko-uherské. Staré výcvikové a služební předpisy při absenci nových předpisů platily ještě několik let. Vzniklá situace byla nepříjemná, protože vojáci používali smíšený jazyk, ve kterém byly německé termíny a výrazy zkomoleny téměř k nepoznání, jen tak zněly poněkud česky.

Šmilauer dochází k závěru, že význam vykonané terminologické práce není radno podceňovat. Jednotná a promyšlená terminologie podle jeho názoru zabraňuje chaosu a zvláti, urychluje konsolidaci výcviku a služby a stabilizuje administrativu. Především však podpořila smysl pro jazykovou pečlivost.

Svůj velký článek o názvosloví ručních střelných zbraní a kulometů napsal Šmilauer (1936) v době, kdy už většina terminologických prací byla dokončena. Speciálně se v něm zabýval terminologií jedné oblasti vojenství, a to s neobyčejnou důkladností. V této průkopnické vědecké práci Šmilauer jako mladý docent na Univerzitě Karlově lingvisticky analyzoval a rozvinul jednu z dílčích oblastí české vojenské terminologie.

Šlo o velmi podrobný rozbor základů a také způsobů utváření terminologie; autor si musel osvojit i technický a věcný obsah jazykových označení. Daná studie byla často brána jako model toho, jak by měla vypadat spolupráce filologů a praktiků při vytváření nové terminologie.

Ve studiích tohoto typu existuje možnost začít u slov, určit jejich význam a stanovit, co znamenají příslušné přípony, typy složenin atd., nebo začít u pojmů a hledat, jak jazyk vyjadřuje příslušné kategorie pojmenování. Oba postupy mají své přednosti a bylo by zbytečné snažit se vybrat jeden nebo druhý z nich. V praxi jde spíše o to, jak je kombinovat. Šmilauer se nejprve pokusil analyzovat dvě určené skupiny: 1. *Jména metaforická*, 2. *Jména odvozená*. Zde vycházel z motivace pojmenování. K tomu přidal třetí skupinu, *Přehled názvů podle významových skupin*, v jejímž rámci představil sémantickou a funkční klasifikaci.

Již zmíněná struktura Šmilauerovy studie je mimořádně podrobná a obsahuje následující body:

- I. Jména metaforická (např. *hlava, čelo, jazýček*)
- II. Jména odvozená
 - A. Deverbativa:
 - I. Typ – s příponou (*zaměřovač, vytěrák, rydlo*)
 - II. Typ – nulová přípona:
 - A. Maskulina (*výběr, zářez, západ*)
 - B. Feminina (*opěra, spoušť, rukojeť*)
 - B. Denominativa (*úderník, bočnice, nadpažbí*)
- III. Přehled názvů podle významových skupin
 - A. Samostatné předměty (*karabína, maznice, pouzdro*)
 - B. Součástky
 - I. Součástky podle funkce (*příklopka, držadlo, závěs*)
 - II. Součástky podle tvaru (*vidlice, kotouč, lučik*)
 - III. Části těles a změny profilu (*článek, ouško, drážka*)

Šmilauerova studie představuje vědecky zdaleka nejkvalitnější dílo v oblasti analýzy vojenské terminologie, i když se zabývala pouze její dílčí (ale v žádném případě nedůležitou) oblastí.

Později Šmilauer působil v jiném odvětví vojenství: Názvoslovná kartografická [vojenská] komise při Vojenském zeměpisném ústavu, kterou Šmilauer vedl, musela přejmenovat asi 30 000 místních a pomístních názvů, které se pak zaznamenávaly na vojenských mapách (Hlavačka 2012, 308).

4. Závěr

Oba badatelé svými lingvistickými pracemi významně přispěli k poznání české vojenské terminologie a poskytli podněty pro její další rozvoj. Vladimír Šmilauer důkladně sledoval a zhodnotil úsilí o vybudování soustavy vojenské terminologie po první světové válce a systematicky popsal její podobu. Alexandr Stich později ukázal, že se tato terminologie začala utvářet už v 19. století v rámci rakouské armády a upozornil na průkopnické zásluhy jedné z význačných, avšak pozapomínaných osobností.

LITERATURA

- Čenský, F. 1871. *Vojenský slovník německo-český*. Praha: Kober.
- Hlavačka, M. 2012. „Die Namen mit den Erfordernissen der Zeit in Einklang bringen.“ *Der Wandel der Toponyme in den böhmischen Ländern nach 1945. Bohemia. Zeitschrift für Geschichte und Kultur der böhmischen Länder* 52 (2): 303–338.
- Oberpfalzer, F. 1919. České názvosloví vojenské. *Naše řeč* 3 (6): 179–181.
- Požtolková, M., Roudný, M., Tejnor, A. 1983. *O české terminologii*. Praha: Academia.
- Sedlák, J. V. 1928. Vojenská péče o jazyk. In *Almanach na paměť činnosti dr. Jindřicha Vaníčka ve výchovném odboru ministerstva národní obrany*, ed. J. V. Sedlák, 46nn. Praha: Ministerstvo národní obrany.
- Sedlák, J. V. 1932. Čím přispěla armáda k rozmnožování slovníka českého. *Hlas národní obrany* 14 (1): 5.
- Sedlák, J. V. 1937. O vojenském názvosloví. *Vojenské rozhledy* 18 (10): 881–888.
- Stich, A. 2000. Emanuel Salomon Friedberg-Mirohorský. *Wiener Slavistisches Jahrbuch* 46, 99–105. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Šmilauer, V. 1936. Vojenské názvosloví ručních střelných zbraní a kulometů. *Naše řeč* 20 (2–3): 25–44, (4–5):77–99.
- Šmilauer, V. 1937. Letecké názvosloví. *Naše řeč* 21 (6): 169–172.
- Šmilauer, V. 1938. O vojenském názvosloví. *Naše řeč* 22 (5): 151–155.
- Tejnor, A. 1968. Normalizace terminologie jako součást péče o kulturu jazyka. *Slovo a slovesnost* 29 (3): 303–312.

Prof. ObstdhmfD i.R. Mag. Dr. Josef Ernst, MBA, PhD
ernst.josef@gmx.at